EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

FÖLDESSY EDINA

RÍTUS ÉS NYELV:
EGY DZSERBAI KÖZÖSSÉG HÁZASSÁGI SZOKÁSAI

című doktori disszertációjának
TÉZISEI

Nyelvtudományi Doktori Iskola
A Doktori Iskola vezetője: Dr. Bárdosi Vilmos, CSc, egyetemi tanár
Arabisztikai Doktori Program
A Program vezetője: Dr. Fodor Sándor†, CSc, professor emeritus
Dr. Ormos István, PhD, egyetemi tanár

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

Dr. Hamar Imre, CSc, egyetemi tanár (elnök)
Dr. Zsom Dorottya, PhD, egyetemi tanársegéd (titkár)
Dr. Dévényi Kinga, CSc, egyetemi docens (bíráló)
Dr. habil. Szombathy Zoltán, PhD, habilitált egyetemi docens (bíráló)
Dr. habil. Hajnal István, PhD, ny. habilitált egyetemi docens
Dr. El-Adly Saber, CSc, ny. lektor (póttag)

Témavezető és tudományos fokozata: Dr. Fodor Sándor†, CSc, professor emeritus
Dr. Ormos István, PhD, egyetemi tanár

Budapest, 2014

I. A KUTATÁS TÁRGYA, CÉLJA

Disszertációmban egy önálló helyszíni kutatásról számolok be, amelyet a házassági szertartásokról folytattam Tunéziában, a Dzserba szigetének déli részén található Guellala [Qallāla, ejtsd: Gellála] faluban. A vizsgálat helyszínére 1995 és 2000 között nyaranta látogattam el, maga a terepmunka összesen fél évig tartott.

Ez a falu a nyelvét és a kultúráját tekintve berber identitással rendelkezik, jóllehet nagyfokú arabizálódási folyamat figyelhető meg, aminek következtében napjainkban a berber nyelv használata csupán a falu egyes kerületeire korlátozódik, és elterjedten a dél-tunéziai arab dialektus a kommunikáció nyelve. A berber identitáson kívül, amely azonban sokaknál inkább az őshonosság, a régi gyökerekkel való azonosulás felé mozdult el a szigetre később betelepült közösségektől való megkülönböztetés hangsúlyozásában, a közösség másik sajátossága, hogy az iszlám valláson belül egy kisebbséghez tartozik, az ibádizmus tanait követi – ezt a szunniták iszlámon kívülinek tekintik –, jóllehet ez az identitásjegy a kutatásom idején nem jelent meg markánsan a közösség reprezentációjában.

Egy további identitásjegy azonban, amelyet a közösség tulajdonképpen „helyben" mutatott meg számomra, fokozottan tükröződött a közösség gyakorlatában és reprezentációjában. A házassági szertartásokról van szó, amelyek a populáris iszlám megnyilvánulásainak és a folklórnak a tárgykörében folytatott több egyéb téma kutatása után végül is a disszertáció témájává váltak.

A kutatást rituselemzési megközelítéssel végeztem, és a helyszíni vizsgálódások alatt az volt az egyik célom, hogy a kínálkozó lehetőségekhez képest a legrészletesebb és legkiterjedtebb megfigyeléseket tegyem a választott témáról, a résztvevő megfigyelés módszerével, és új adatokat gyűjtsek interjúk révén. Ezt célozta, hogy hat éven keresztül rendszeresen visszatértem a kutatási terepre a nyári esküvői periódusra. Az írás során pedig arra törekedtem, hogy a gyűjtött adatokat ugyancsak a legaprólékosabban közvetítsem abban a reményben, hogy esetleg forrásanyagot is szolgáltassak más irányú feldolgozásokhoz vagy elméleti összegzésekhez. Ezért választottam a dolgozat struktúrájaként a kronológiai bemutatást, hogy az egész rítusfolyamat követhető legyen.

Ehhez keretként Arnold van Gennep elméletét használtam, aki egy bizonyos kategóriájú, rendkívül szerteágazó, úgynevezett átmeneti rítusokat egyetlen, hármas szerkezetű sémába foglalta: a rítusban elválasztó, határmenti és befogadó rítusokon esik át a társadalmában egy új státust elnyerő személy. Ez a séma egy leírási módszert biztosított, a rítusoknak a tartalmi elemzését azonban a szimbolikus antropológiai megközelítés tette

számomra teljessé. Ez a rítust egyfajta nyelvnek, nyelvezetnek fogja fel, a maga sajátos nyelvi, tárgyi, gesztusbeli és sok másféle típusú kifejezőeszközeivel, és annak jelentéstartalmát a társadalom különböző szféráira való utalásnak veszi, illetve azoknak a visszatükröződéseként értelmezi. Az esküvői szertartások ilyen típusú elemzését a vizsgált közösség körében még nem végezték, ezért jelen disszertáció hiánypótlónak tekinthető.

II. A DOLGOZAT SZERKEZETE

Az első fejezet Dzserba szigetének földrajzi, gazdasági és településszerkezeti jellegzetességeiről szól. Bővebben ismertetem a sziget etnikai, vallási és kulturális mozaiktársadalmát, a berber, a zsidó, a fekete afrikai származású, az európai lakosság és az arab közösség történelmét és jellegzetességeit, valamint az egymáshoz való viszonyukat. A berbereknél kitérek az iszlámon belüli kisebbségi hovatartozásukra, az ibádizmusra, annak kialakulására és a Magrebben való elterjedésére, valamint e doktrína követésének jelenkori lehetőségeire, helyzetére. A fejezetet a kutatás helyszínének, Guellala falunak bemutatásával zárom.

A második részben azt vizsgálom, hogy milyen párválasztási stratégiákat alkalmaznak egymással szemben a sziget különböző közösségei, és hogy hogyan érvényesül a „preferenciális arab házassági modell". Az endogámia-exogámia kérdését a nagyobb egységekből, a közösségek szintjétől kiindulva egészen Guellala falu családi, illetve egyéni szférájáig elemzem. Ezzel kapcsolatban érintem a fiatalok hagyományos és jelenkori párválasztási intézményeit, szokásait és az ebben közműködő „specialistákat", segítőket. Ezen a területen magrebi párhuzamokat is figyelembe veszek. Ezután a házasság megkötésének elengedhetetlen feltételét, a menyasszonyváltság fizetését inkább gyakorlati, mint ideológiai-vallási megközelítéssel taglalom. Ebben a részben a magrebi közösségek és a guellalai faluközösség szokásai mögött húzódó értékítélet-rendszert igyekszem megragadni. Az esküvői költségekre és az esküvőn szokásos vagyoni reprezentációkra is kitérek, s azok szabályozásának egyik példájaként az algériai mozabiták gyakorlatát említem.

A harmadik fejezetben az esküvő idejének a kitűzése kapcsán azt veszem vizsgálat alá, hogy milyen szempontok, hiedelmek húzódnak meg mögötte, és hogy azok a társadalom mely területeit hozzák „mozgásba" a kalendáriumi és a gazdasági ciklus, valamint az emberi élet „időszámításának" nézőpontjából akár negatív, akár pozitív irányban. Egy, az esküvői időszak tilalmára vonatkozó, saját kutatásaim alapján rekonstruált, a tél és tavasz fordulójához kötődő guellalai folklórhagyományt is részletesebben bemutatok ebben a keretben. Az esküvő

átmeneti rítusjellegét a van Gennep-i struktúrában a határhelyzeti szakaszban szereplők terminológiájának a szimbolikája is kidomborítja, ennek lokális szintű vizsgálatát is itt végzem el, szintén a Magrebre való kitekintéssel. A házassági szertartások tereinek a kialakításáról tett megfigyeléseimet és a magrebi párhuzamokat is ebben a fejezetben ismertetem.

A következő fejezet a házasulandóknak az esküvőre való felkészítésének a bemutatásával kezdődik, amely hangsúlyosabban a menyasszony testének az átalakítására irányul. Ennek külön hagyományos intézménye *(ḥajba)* alakult ki Dzserbán. Ezután az esküvő bevezető fázisairól és előkészületeiről szólok kronológiai sorrendben, majd az első és második nap eseményeit, rítusait idézem fel, amelyek külön-külön a menyasszony és a vőlegény házában, valamint a két család között zajlanak: különböző, az eredeti közösségtől elválasztó rítusok, és a két családközösség közötti szimbolikus üzenetek, cserekapcsolatokon alapuló ügyletek zajlanak ekkor. Egy, a természetfeletti erőkkel való kommunikáció jegyében zajló konkrét esküvői rítus kapcsán itt térek ki a dzsinnek által lakott szent helyek, a *ma^{c}mûrá*k részletesebb bemutatására, valamint a házassági szokásokban játszott szerepük elemzésére. Az esküvő szórakozási oldalának az elemeit, a táncolásnak és az alakoskodásnak a guellalai és magrebi hagyományait is itt mutatom be.

A materiális átmenet kulcsfontosságú volt a van Gennep-i struktúra elméleti kidolgozásában. A szertartások harmadik napján a menyasszonynak a vőlegény házába történő átszállítása a „legliminálisabb” szakaszt képezi, így az az egyik legkiemelkedőbb rituális nap. Egy sor elválasztó és befogadó rítus zajlik ekkor koncentrált módon a menyasszony és a vőlegény házában, védekező rítusok kíséretében, amelyeket az ötödik fejezetben foglalok össze.

A következő részben a vőlegény házában a negyedik napon folytatódó befogadó és egyesülési rítusokat veszem sorba, amelyek elvezetik az ifjú párt a nászéjszakához. Egyes befogadó rítusok, történetesen a menyasszony bemutatása ezen a napon először a nyilvánosság bevonásával zajlik. A nászéjszakát övező magrebi szokásokra külön kitérek annak érdekében, hogy a guellalai közösség sajátosságai jobban érzékelhetőek legyenek.

Az utolsó fejezetben felvázolom a különböző szakaszait és közösségi szintjeit annak a folyamatnak, amellyel a menyasszonyt az új családjába befogadják; feltérképezem az ezt kísérő tárgyi jelképek és gesztusbeli, valamint viselkedésbeli és nyelvi elemek rendszerét. Befejezésként azt elemzem, hogy a guellalai esküvő hogyan helyezhető el az átmeneti rítusok sorában, és milyen „rítusnyelvi”, vagyis nyelvi megnyilvánulásokkal, tárgyi és

gesztuselemekkel, fogalmak mentén kapcsolódik más életfordulókat ünneplő szokásokhoz, elsősorban a kisfiúk körülmetéléséhez és a temetéshez, továbbá a böjthöz is. Ebben az utolsó részben térek ki még a rítusokban tapasztalható változásokra és az ezekkel kapcsolatosan, valamint a társadalmi változásokkal összefüggően általánosan felvetendő kérdésekre.

II. AZ ÉRTEKEZÉS FŐBB MEGÁLLAPÍTÁSAI, EREDMÉNYEI

A kutatásból és a téma elemzéséből kiderült, hogy a guellalai házassági szertartások az idővel sok kikopott rítuselem ellenére mind a mai napig egy rendkívül bonyolult és szimbolikájában összetett együttest alkotnak, amely a dzserbai társadalom, a guellalai közösség mentalitásának, értékeinek és gyakorlatainak egyfajta lenyomatát adja. Ez az identitás fontos eleme, amely a csoportkohéziót mindannyiszor megerősíti, és amely által a guellalai közösség megkülönbözteti magát a sziget más közösségeitől.

A közösségek közti és a faluközösségen belüli házasodási szokások vizsgálatából megerősítést nyert, illetve árnyaltabbá vált Dzserba más vonatkozásokban már ismert társadalomszerkezete, azaz hogy a guellalaiak szigorú endogámiát követnek a reprezentáció és a gyakorlat szintjén is egyrészt a falun kívül élő zsidó közösséggel szemben a vallási elkülönülés, másrészt a faluban is lakó Szubszaharai Afrikából származókkal szemben a bőrszín alapján. A dzserbai mozaiktársadalomban az inkább származásuk és kultúrájuk, mint az iszlám egy szunnita doktrínájának, a málikizmusnak a követése miatt arabnak tartott, rétegzett közösség tagjaival a guellalaiak nem tartják kizártnak a házasodást, ám ehhez, úgy tűnik, főként akkor folyamodnak, amikor a közösségen belül valamely ok (házasodási kor túllépése, negatív erkölcsi megítélés) miatt egy lány – ugyanis elsősorban róluk van szó – férjhezmenetele nem biztosított. Az endogámia íratlan szabályát ily módon, az egyéni boldogulás elérése érdekében, illetve a közösségből való kirekesztés céljából szeghetik meg.

Az arab-berber világban az elsőfokú párhuzamos apaági unokatestvérek – *ibn ᶜamm* és *bint ᶜamm* – közötti házasságot tekintik preferenciális házasságnak, amely az apaági leszármazási csoportot egy vertikális tengely mentén, a közös őstől való leszármazás ideológiájának alapján erősíti. Az azon kívüli, vagyis más-más apaági csoportok között létrejövő házasságok viszont egy horizontális szövetségi hálót alakítanak ki a társadalomban. Közösségi érdek húzódik meg e stratégiák mögött, amelyek a házasságban való egyéni boldogulást a csoportkohézió fenntartásának igénye alá rendelhetik. A guellalaiak gyakorlata azt mutatja, hogy preferenciális házasságok kötése inkább az olyan családok körében szokásos, amelyek valamely gazdasági ágra szakosodtak, és közös vagyonnal rendelkeznek. A

többiek házasodási szokásaiban mindkét (a vagyon szétforgácsolódását megakadályozó vertikális valamint a horizontális) stratégia érvényesül.

Az esküvőre megfelelőnek tartott tágabb és szűkebb időszakot minden közösség több – vallási, gazdasági, társadalmi, mágikus – szempontot figyelembe véve választja ki, főként a mezőgazdasági idényhez igazodva, aminek a magrebi példák több változatát is elénk tárják. A házassági időszak a vizsgált közösségnél az iskolai szünet és az emigrációból való hazatérés időszaka: a nyár, amikor a faluközösség a legnagyobb létszámúra duzzad, és amikor a közösség a legnagyobb számban vesz részt az ünnepen. Az esküvői időszakot az évben mozgó kiemelt muzulmán vallási időszak (böjthónap) írhatja felül.

A házasságkötések tilalmára vagy nem ajánlott időszakára vonatkozóan Guellalában más közösségekhez képest jobban a köztudatban él és a képzet szintjén határozottabban körvonalazott egy, a tél és tavasz fordulóját jelző, arabul *ḥasûm*, berberül *imbarken* elnevezésű hétnapos periódus a maga sajátos, hasonló elnevezésű apró szellemlényeivel és az emberek esküvőjét kizáró eseményeivel (átmeneti rítusaival). A guellalaiak képzetei e tekintetben eltérnek a magrebi folklórhagyománytól, amelynek főszereplője egy öregasszony és állata(i), valamint azok a megszemélyesített hónapok, amelyek határára esik a szóban forgó időszak.

A rítusok általános sajátossága, hogy a rítust végzőknek és vezetőknek sajátos, rituális elnevezésük van. A státusváltás átmeneti szakaszában a szertartások idején használatos menyasszonyi *(ᶜarûsa)* és vőlegényi *(ᶜarîs)* elnevezésen kívül még úgy emelik ki a házasulandókat a hétköznapokból az átmeneti, rituális időbe, hogy a saját társadalmukban az uralkodónak kijáró megnevezéssel (szultán, király, sah és annak női megfelelői) illetik őket. Ezzel a legfelsőbb ranggal az ifjú pár különleges helyzetét, tekintélyét, sérthetetlenségét, szimbolikusan az uralkodó szakrális védelme alá történő helyezését célozzák. A megnevezéshez olykor az uralkodóval szembeni bánásmód és olyan hatalmi jelvények társulnak, mint az emelvényre, „trónra” ültetés, vagy a megfelelő „uralkodói” öltözet és a jogar.

Guellalában az ifjú párra ezek a hivatkozó vagy megszólító elnevezések kevésbé használatosak, a szultán megnevezés szórványos használata inkább a vőlegénnyel kapcsolatban figyelhető meg, az is elsősorban hivatkozó módban. A megnevezéssel járó, más közösségekben előforduló hatalmi jelvények is hiányoznak a guellalai rituális tárgykészletből. Viszont az őket kísérő rituális tisztségviselők személye többféle módon is hangsúlyt kap. Mint az elemzésemből kiderült, státusukkal mágikus jelentést hordoznak, hiszen a rítust vezetőknek

olyan státussal kell rendelkezniük, amelybe a fiatalok lépni készülnek: házasnak illetve férjezettnek kell lenniük. A vőlegény oldalán ezt a személyt az uralkodói udvar egyik fő tisztségviselője után vezírnek *(wezîr)* nevezik, a mindkét oldalon meglévő női tisztségviselőt pedig egy alacsonyabb státusú, szolgálói rangot jelző terminussal illetik *(haddîma).* A női és férfi oldalon levő vezető tisztségviselőknél tapasztalható strukturális aszimmetria a férfi és női terek eltérő használatából, valamint a menyasszony oldalán jelentkező, jelentősebb és speciális tudást igénylő testi felkészítés (öltöztetés, felékszerezés) igényéből ered. Ezekre szokás a közösségen belüli vagy kívülről érkező szakavatott személyeket, „specialistákat" alkalmazni, akiknek az elnevezése a menyasszonnyal végzendő egy-egy feladatkört tükrözi: a hennafestés a *ḥennâna,* a frizura készítés a *ḥajjâma, mešṭa, zayyâna* megnevezésekben. Ez a személy gyakran egyben a helyi bába *(lqibla* vagy *qabla),* illetve fekete asszony, akit elterjedten és Guellalában is leginkább a bőr színe után *šûšâná*nak hívnak, és akinek – mint ahogyan az egész fekete közösségnek – kivételes mágikus erőt tulajdonítanak. E rituális specialistákon keresztül a guellalai berberek a falujukon belüli vagy azon kívül élő afrikai közösséggel tarthatnak fenn kapcsolatot, és erősíthetik ezt meg a házassági szertartásokba való bevonásukkal.

A menyasszony és a vőlegény kísérői, akiket a férfi oldalon a teljes házassági szertartássorra választanak *(ᶜarrâsa)*, a női oldalon viszont egyes rítusoknál a helyszínen toboroznak, ahhoz a státushoz tartoznak, amelyből a házasulandók éppen kilépni készülnek, vagyis hajadonok és nőtlenek. Azzal, hogy a menyasszony és a vőlegény társaságában vannak, testükkel érintkeznek is velük, az átviteli mágia révén eljövendő házasságukat vetítik előre.

Összességében megállapítható, hogy a guellalai házassági szertartások szerkezete és szimbolikája alapjában véve jelentős egyezést mutat a magrebi és a tágabb arab világbeli esküvőkkel, sőt számos vonásában az európai esküvőkével is. Egyes guellalai jellegzetességek, akár pozitív (meglévő), akár negatív értelemben, vagyis a hiányukat tekintve, a következők:

1. A sziget arab és a Magreb más arab és berber közösségeihez képest a guellalai közösség házassági rítusainak a legfeltűnőbb sajátossága, hogy a házasság elhálása a menyasszonynak a vőlegény házába történő megérkezése után egy nappal történik, illetve inkább attól számítva nyílik rá lehetőség, hiszen a fiatal párnak semmilyen formában nem kell hírt adnia az elhálás tényéről a közösségnek, sem pedig bizonyítékot szolgáltatnia a menyasszony szüzességéről. A

másik ibádita (referencia-)közösségnél, az algériai mozabitáknál sem kötelező, sőt nem is tanácsos a házasságot elhálni a nászéjszakán, és a vőlegény férfiasságát, valamint a menyasszony érintetlenségét sem kell a menyasszony deflorációs vérével pecsételt ruhadarabjával igazolni, mint ahogyan azt a szomszédos málikita araboknál teszik, vagy legalábbis tették. Mivel ez az igen jelentős eltérés a házassági szokásokban mindkét ibádita közösségnél megtalálható, és az erről szóló diskurzus is hasonlóképpen a női szemérem védelméről, tiszteletéről szól, azonos eredetre utalhat: az ibádita doktrínának a megmutatkozását láthatjuk benne. Ugyanakkor az sem hallgatható el, hogy bizonyos akár szóbeli, akár kutatói források azt sejtetik, hogy ez nem mindig volt így a múltban, és az ibádita társadalomban – mind a két vizsgált közösségnél – valószínűsíthetően 20. századi újítás eredménye. A jelenlegi házassági szokások terén a guellalaiak identitásjegyéről van szó, amellyel a málikita arabok gyakorlatától elhatárolják magukat.

2. A szakirodalomban dzserbai sajátosságként szerepeltetett *ḥajba* intézményének, amely hagyományosan a menyasszonynak az esküvő előtti testi felkészítését – felhizlalását és bőrének kezelését és kifehérítését – célozta, a vizsgált közösségben az 1990-es években nem találtam nyomát. Az ’elzárkózást’, ’elrejtőzést’ jelentő *ḥajba* történelmileg a sziget zsidó közösségéhez köthető, és a kutatás idejében még az arab közösségnél volt tapasztalható. A „jó húsban van” állapotot az esztétikai kódoknak nyugati hatásra is történő megváltozásával a guellalai lányok és asszonyok nem értékelték pozitívként, ugyanakkor a bőr kifehérítésére a menyasszonyok továbbra is kísérletet tettek, modern vegyi anyagok felhasználásával gyorsított módszerrel.

A patrilokális házasodási rendszerben a menyasszony a férje, illetve férje szüleinek a házába költözik. A házassági szertartások leírásánál eddig kevés figyelmet szenteltek annak a mozzanatnak, hogy a vőlegényt is eltávolítják a saját szülői házától, ő is *ḥajbá*ban van, és ő is csak különböző befogadó rítusok elvégzése után térhet vissza abba a liminális térbe, amely a pár leendő otthonául fog szolgálni. Még hangsúlyosabban fejeződik ez ki abban az esetben, amikor a nászéjszakára is a szülői házon kívül, egy foucault-i értelmezésű „válság-heterotopikus” helyszínen kerül sor. A násztérbe lépésnél a vőlegényt ugyanúgy átemelhetik a küszöbön, mint ahogyan ezt a menyasszonnyal tették, hogy megoltalmazzák a határsávnál leselkedő veszélyektől, történetesen a dzsinnektől. A guellalai szertartásoknál az esküvő első napjától a vőlegény úgyszintén elhagyja a szülői házat, és ezután rituális körülmények között, a segédei kísérik vissza elválasztó és egyesülési rítusokhoz. Úgy tűnik, hogy míg a

menyasszony *ḥajbá*jához a liminális állapotra általánosan jellemző halál, megszűnés, vagy gyermeki lét fogalmai kapcsolódnak, ám mindezek a kultúra berkein belül, addig a férfi *ḥajbá*ja a kultúrától való eltávolodást, a természetbe, a fékezhetetlen ösztönök birodalmába való átlépést idézi.

3. Mind a menyasszony, mind a vőlegény házassági szertartásai között szerepel egy olajfa meglátogatása *(ziyâra[t] zelmati),* amely a dzserbai gazdaság egyik alapvető forrása, és amelyhez különböző pozitív képzetek társulnak. A guellalai kutatások nyomán kiderült, hogy ezt a fát „hímneműnek" tekintik. A körülötte végzett rítusokból, és a szertartások további menetében az olívaolaj használatából az látszik kirajzolódni, hogy a fához és a férfi szubsztanciát megtestesítő olajhoz az apaági leszármazás fogalma társul. Az olívaolajat ugyanis mindannyiszor a vőlegény apja kezeli, olyan rítusban is, amikor egyértelműen a fogantatásról van szó: a menyasszony befogadásának egyik első rítusa az, amikor a menyasszony fejére helyezett, a személyét megjelenítő korsó papírral lefedett száját a vőlegény apja az ujjával beszakítja és olajat önt a korsóba, amelynek belsejébe egyébként szokásosan magvakat helyeznek. Az olajfa-látogatásnak a menyasszonyi és a vőlegényi oldalon a rítussorban levő helye, a rítushoz használt tárgyak és a kísérők státusa azt mutatják, hogy a menyasszonynál elválasztó, a vőlegénynél pedig a beillesztő rítusok közé tartozik.

Az olajfa-látogatás rítusának vőlegényi változataként a falu egyes kerületeiben ciszternát, kutat, házat látogatnak meg, és ott végeznek megegyező rítusokat. Ezek az olajfához hasonlóan szintén nem szakrális helyszínek, hanem a létfenntartásnak és a társadalomnak fontos szimbolikus objektumai.

4. Egy új társadalmi egység, egy új család létrejöttével a közösségben változás következik be, és átrendeződnek az emberi kapcsolatok. Az új kapcsolat kialakítása és a meglévő rokoni kapcsolatok újrafogalmazása a rítusokban gesztusbeli és az egyértelművé tétel érdekében verbális elemekkel, direkt beszédmódban is történik: a menyasszony és a vőlegény között a házasságban a hatalomnak és a hűségnek a kérdését, az anya és fia között pedig eddigi viszonyuk megerősítését fejezik ki. A leginkább problematikus az apa és vőlegény státusú fia közti kapcsolat, amelyet a rítusokba kettejük közvetlen részvételével nem foglalnak bele. A generációváltással (az apai generáció szimbolikus halálának a bevezetésével), valamint az azzal járó feszültség rituális megoldása helyett, hogy a fiú szexualitása immár a társadalom által elfogadott keretben, a házasság kötelékében az apai házba bekerül, a két férfi családtag

az ilyenkor szokásos társadalmi viselkedésmód szerint egymás elkerülésének a stratégiáját követi, nemcsak a szorosan vett házassági szertartások idején, hanem a nász utáni napok alatt is.

5. A guellalai házassági szokásokban egyes tárgyak használata üzenetet is hordozhat, s ezt az eszközt mint egyfajta „nyelvet" alapvetően a nők alkalmazzák „kódolt" üzenetek átadására. A férjezett asszonyt megjelenítő piros lepelruha, a *fûṭa ḥamra* a vőlegény anyja és a feleség közötti „hatalomváltást", a mind a két anyai részről a vőlegény ruhájára kerülő ékszer-amulett *(timuzzarin)* és női kendő pedig az oltalmazást jelképezheti. A nők közötti felmenői, oldalági és baráti kapcsolatokat sokféleképpen kifejezik a házassági rítusok mindhárom fázisában, direkt és mágikus ráhatások, üzenetek formájában. A guellalai szertartásokba egy történeti dimenziót is beemelnek a rítusok szimbolikájába annak a valamikori menyasszonyi ingnek *(qemîja)* a révén, amelyet a női rituális tisztségviselők a házasulandók mindegyikénél megkülönböztető jelként viselnek a fejükre téve, valamint amelyet a két ház közötti ajándékcserében a tárgyak csomagolására és szállítására használnak. Ezzel az öltözeti darabbal emlékeznek szimbolikusan a megelőző menyasszonyokra, s kötik össze a jelenkori rítussort a múltat is magában foglaló menyasszonyi fogalommal.

6. A rítussor leginkább liminális, határhelyzeti szakasza, a menyasszony átvitele a vőlegény házába a tevére illesztett baldachinban *(jaḥfa)* olyan kiemelkedő esemény a guellalaiak (és a dzserbaiak) képzetében, amely több reprezentációs szinten is megjelenik. Az esküvőről beszélve a *jaḥfá*ra gondolnak, amely megegyezik a házasságra használt szó *(ᶜars)* első, a patrilokális lakóhelyválasztási modellt leképező jelentésével, vagyis a menyasszony átvitelével a vőlegény házába. A tél és tavasz fordulójához kötődő, *ḥasûm*/*imbarken* elnevezésű apró szellemlények esküvői ünnepét a *jaḥfá*nak a képével azonosítják, amit a lényekkel való találkozásokról szóló legtöbb elbeszélés táplál.

Guellalán kívül létezik egy sziklasorból álló *maᶜmûra (*természetfeletti lények által lakott hely), amelynek eredetét a szent (imádkozó ember) és a profán (esküvői menet) ütközéséről szóló elbeszélés magyarázza, és amelynek a legnagyobb köve a guellalaiak hiedelme szerint a menyasszonyvivő tevét jeleníti meg.

A sziget folklórjának a turisztikai célú felhasználásában is – szinte Dzserba márkajeleként – jelentős szerepet kap az esküvő és a *jaḥfa*: a midouni szabadtéri színházban rendszeresen bemutatják és a guellalai fazekasfesztivál felvonulásának is része volt. A

dzserbai közösségek hagyományában a baldachin különféle textíliákkal való letakarása és feldíszítése az egyes közösségeknek az asszonyi öltözetet idéző identitásjelzője, amelyet a turisták számára egy díszes, hibrid változatban jelenítenek meg.

7. A kelengyében hangsúlyosan szerepelnek a lakástextilek, amelyek közül egyes darabokat rituális „kezeléssel" kiemelnek. Szimbolikus jelentésük, hogy a szexuális együttlét helyszínével, az ággyal kapcsolatosak, valamint térelválasztóként is használják őket az új pár otthonában az intim és a publikus szféra elválasztására – vagyis az otthonban az asszonyi jelenlétet reprezentálják. Általános, hogy egyes textilfajták elnevezése a feleségre és a fogamzás helyszínére, a hasra utalhat. Egyes magrebi közösségekben a hitvesi ágyat és a fogadóhelyiséget elválasztó lepelhez a férj új életének az elkezdését megfogalmazó rítus kapcsolódhat.

8. Az arab és berber közösségekben az esküvői szertartások színszimbolikájában a fehér a szüzesség, az ártatlanság, a szentség színe, a vörös pedig a véré, az asszonyi mivolté. Guellalában a feketével is kiegészül ez a színpáros, a felhasznált textilekben *(ḥûli akḥal)*, a hennafestésben *(lûši)*, az ékszerekben *(timuzzarin)*. Ehhez a színhez a szépség fogalmát kapcsolják, s még elterjedtebben a mágikus hatékonyságot. A nagyobb mágikus védelmet az afrikai származású rituális tisztségviselők személye is biztosítja a guellalaiak képzetében. A fekete szín használata egyben a sziget arab közösségétől való elkülönülést is jelenti a házassági szertartások terén.

9. A guellalai esküvői szertartásokban a világ sok más közösségeinek gyakorlatához hasonlóan a teremtésről, az univerzum szerkezetéről, a természetfeletti világról, stb. alkotott képzetekhez kapcsolódóan a számmágia nagy szerepet kap, elsősorban a hármas és a hetes szám, valamely tárgyak számában illetve szövegek és gesztusok ismétlésénél. A két szám jelentése közötti különbséget nehéz meghatározni, annál is inkább, mert egymást ugyanabban a rítusban válthatják is, ugyanakkor a guellalaiak szertartásaiban az látszik, hogy egy tengely *(axis mundi,* vagyis olajfa, ház, kút, sokasodást szimbolizáló étel) körül a háromszori forgás a jellemző.

A két említett mágikus számon kívül a vizsgált közösségnél a négyes szám is feltűnik, mégpedig a rituális funkciójukat tekintve poliszémikusként jellemezhető tojások számában. Ez föltehetően arra vezethető vissza, hogy a tojásokat négyesével és e szám többszörösével

számolják, és az egységeknek külön elnevezésük van. Több olyan rítusnál, ahol eszközként tojást használnak, négy darabot készítenek elő, az adott rítushoz azonban csak egyet emelnek ki közülük, a többi hármat elteszik. Ez a gesztus azt a dzserbai berber számolási módot látszik leképezni, hogy a négyes számot a „három és egy” *(šared in ijen)* kifejezéssel fejezik ki. (Más berber dialektusokban ezt egyetlen szóval jelölik, illetve az arab számot használják.) Vagyis, nem kizárt, hogy egy dzserbai berber nyelvi sajátosságot láthatunk megelevenedni az adott rítus gesztusaiban.

10. A házassági szertartások tükrén keresztül nézve a többi átmeneti rítust megerősítést nyert, hogy az utódnemzés, a termékenység áll a társadalom törekvésének középpontjában, amihez a házasság intézménye nyújt keretet. Az esküvőt megelőző rítusok ugyanis olyan nyelvi és tárgyi, illetve gesztuselemeket tartalmaznak, amelyek a házassági szertartásokra utalnak, valamint az azt követő rítusok is visszautalnak az egyén (és a közösség) életének erre a kiemelkedően fontos rituális eseményére. Az esküvő az átmeneti rítusok sorában értelmezve egyfajta tengelyként vagy fókuszpontként látszik működni, amelyhez időben előre vagy visszafelé kapcsolódik az emberi életet szakaszoló többi átmeneti rítus.

11. Ami a hagyományos szertartási rendbe bekerülő egyedi változatokat és változtatásokat illeti, úgy tűnik, hogy több értékelési, viszonyulási szempontot érvényesítve kieshetnek a rítussorból azok az elemek, amelyeket költségesnek, fárasztónak, gusztustalannak, vagy a muzulmán vallással nem összeegyeztethetőnek tartanak. Külön kategóriát képeznek azok, amelyek egy adott család esküvői történetében valamilyen – általában a menyasszonyt ért – misztikus vagy ténylegesen megtörtént szerencsétlenségre emlékeztetnek, és a további menyasszonyok mágikus védelmének érdekében hagyják ki ezeket a rítussorból, illetve változtatják meg a formájukat. Exogám házasság esetén a rítusok közül nem végzik el azokat, amelyek a másik közösség számára idegenként hatnak (például hennadíszítés befeketítése vagy ideiglenes tetoválás az arcon), és kölcsönözhetnek tőlük is a guellalaitól eltérő rítuselemeket, például a menyasszony nyilvános bemutatásának a módját.

IV. A DISSZERTÁCIÓ TÉMÁJÁHOZ KAPCSOLÓDÓ ÍRÁSOS PUBLIKÁCIÓK ÉS EGYÉB KÖZZÉTÉTELI FORMÁK

Cikkek

2000 Magrebi esküvő. *In* A megfoghatatlan idő. Fejős Zoltán, főszerk. 259–282. Budapest: Osiris.

2001a Az átmenet ideje – berber esküvő. *In* Időképek katalógus. Fejős Zoltán, főszerk. 322–347. Budapest: Néprajzi Múzeum.

2001b Mamura: das Haus der unsichtbaren Wesen. *In* Altäre: Kunst zum Niederknien. Jean-Hubert Martin, szerk. 226–229. Düsseldorf: Hatje Cantz.

2003 La période de ḥasūm à Djerba: la fête des êtres de l'Au-delà sur terre. Arabist (Budapest, Studies in Arabic) 26–27:145–157. /Proceedings of the 20th Congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants./ Budapest: Csoma de Kőrös Society, Section of Islamic Studies.

Előadások

2000 *Hasûm/imbarken*: la période des petits djinns à Djerba (Tunisie).
Budapest, UEAI (20th Congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants), szeptember 13.

2006 *Ma^{c}mûra*, avagy ahol a dzsinnek laknak.
Harambee: Magyar afrikanisták konferenciája. Budapest, ELTE, december 13.

2010 Észak-afrikai lepelruhák.
Belső-Ázsia és a Kárpát-medence népeinek viselettörténete című workshop. Budapest, ELTE, Belső Ázsia Tanszék, május 14.

2012 Esküvői szokások Dzserba szigetén (Tunézia). Budapest, Kőrösi Csoma Társaság, január 17.

Kiállítások

2001a Altäre: Kunst zum Niederknien című kiállításon két *mâ^{c}mûra* bemutatása.
Düsseldorf, Museum Kunst Palast.

2001b „Az átmenet ideje – berber esküvő" című terem rendezése az Időképek című kiállításon. Budapest, Néprajzi Múzeum.